

ARAL TEŇIZI BOYI BALIQSHILIQ KASIBINE BAYLANISLI LEKSIKA

I.A.Quttimuratova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: kasbiy mahorat, dialekt, qozoq dialektologiyası, qozoq tilining dialektologik atlası, dialektologik lug'at, qozoq tilshunoslıǵı, dialektologik hodisalar.

Ключевые слова: профессионализм, диалект, казахская диалектология, диалектологический атлас казахского языка, диалектологический словарь, казахское языкознание, диалектологические явления.

Key words: professionalism, dialect, Kazakh dialectology, dialectological atlas of the Kazakh language, dialectological dictionary, Kazakh linguistics, dialectological phenomena.

Balıqshılıq kásibine baylanıslı leksika qaraqalpaq tili leksikasında jalpı ulıwma xalıqlıq leksika menen birlikte ayırım topar adamlar tilinde qollanılauǵın kásipke (professiya) baylanıslı leksikalar da bar. Bulardıń biri Moynaq rayonında jasawshı balıqshılar tilindegi balıqshılıq kásibine baylanıslı leksika bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde balıqshılıq kásibine arnalǵan bir ǵana gazetaliq statya [13] hám jol-jónekey ayılǵan pikirler [3] bar. Bulardan da basqa oqıw qurallarında [6] hám ilimiy ádebiyatlarda kásipke baylanıslı atamalarǵı ushırıatıwǵa boladı. Bul kásipke baylanıslı leksika ádebiy tilimizde qollanılǵanda ádebiy tilimizdiń tolıǵıwına, jetilisiwine, bayıwına kómek beretuǵın til materiallarınan esaplanadı. Misalı: balıqtıń túrlerine, awlaw qurallarına, balıqtıń óndiriste islep shıǵarıwǵa t.b. baylanıslı tolıp atırǵan atamalar payda bolmaqta.

Jergilikli balıq túrleri qaza, baspay, sholpı, qarmaq, shanışqı t.b. ápiwayı ónimsiz qurallar menen awlaǵan bolsa, qurallardıń túrleri tıp-tamırınan ózgerip házir «kópron aw» (kapronovaya setke), «gigant» (dunay aw) – awdıń túrleri usaǵan neshe centnerlep balıq uslaytuǵın qurallar menen awladı. Bul jerde balıqshılıq kásibine baylanıslı leksika sóz etiledi.

Balıqtıń túrleri

Atıraw – ataw.

Gúr – maydalanǵan muz bóleksheleri.

Jaǵıs – ótkel.

Kúzer – muzdıń üstinen júretuǵın ayaq jol.

Qosqayıq – bir-birine baylanıstırılauǵın eki qayıq.

Qawıs – shelektiń betine qatqan muz ataması.

Tıma – teñiz qoynawı, qoltıǵı, ońashalaw jeri.

Úki – qıs aylarında muzdı oyıp suw alatıwǵın balıqqa aw salatuǵın jer.

Shalań – suw üstinde birtutas bolıp turatuǵın kók tústegi zat. Suw otı dep te ataladı.

Sháwısh – juqa, qabırshaqlanıp qaymaqlasqan muz.

Ayqulaq – balıqtan bawırındaǵı qalashı.

Arqa qalash – balıqtıń arqasındaǵı qalashı.

Aqmarqa – erni qızıl marqa balıq.

Azna – qayıqtıń kóldeneń bellik aǵashı.

Boyaq – qalqı.

Bekire – mekiye, balıqtıń bir túri, usılay ataladı.

Gúmpildek – suwǵa urıp balıq shaqıratuǵın qural.

Jom – bochkıǵa balıqtı tıǵızlap salatuǵın qaqpaaq.

Jańsa – jayın balıqtıń quyrıq eti, maylı jeri.

Iynelik – aw toqıytuǵın aǵash iyne.

Kúrkin – sazan balıq.

Kók jón – kishkene shabaq túrindegi balıq.

Kóshki – yakor, kementi suwda toqtap, irkilip turıwı ushın suw túbine taslanatuǵın úsh tisli awır temir.

Qaza – muz üstine sayız suwda balıq awlaw ushın qamıstan islengen qural.

Qaqpısh – keptirilgen balıq.

Morda – balıq awlaytuǵın qural.

Marqas – qayıqtıń jelqom menen júretuǵın bir túri.

Pampıldaq – boyı dizeden ótetuǵın rezinka etik

Peshala – balıq keptiretuǵın shertek.

Sıla – balıqtıń túri.

Túren – qayıqtıń balıq salatuǵın ornı.

Táshir – bekireniń mayda túri.

Shań – balıqtı duzlaytuǵın brezent.

Shontay – awdıń qaltası

Shıjım – awdıń kendir jibi.

Shabaq aw – shabaq ushın arnalǵan aw.

Bekire – balıqtıń kóp jasaytuǵın túrlerine jatadı. Bekireniń úlkeniniń uzınlıǵı 2 metr boladı. Bekire suwdaǵı jánlıklar menen, ayırım jaǵdaylarda mayda balıqlardı da awlap jeydi. Araldaǵı eń bahalı balıqlardan esaplanadı. Bekirege baylanıslı govorda «bekireniń tumsıǵı tasqa tiymey qaytpaydı» maqalda aytiladı. Bekire balıqtıń osetr túrine jatadı. Govorda bekireniń mayda bir metrge jetpeytuǵınlarına «táshir» yamasa «táshir bekire» dep te ataydı. Bul 3-4 jasta bolıp, quyrıq beti jıńıshke, arıq bolıp keledi.

Shoqır – shoqır Kaspiy teñizinen Aralǵa sońǵı jıllar ishinde jiberilgen. Sonlıqtan Kaspiydegi balıqshı qazaqlar tilinde qalay atalatuǵın bolsa, solay bizge de kelip kirgen bolıwı kerek. Jergilikli xalıq usılay ataydı. Bul da balıqtıń osetr túrine jatadı. Bunıń tumsıǵı uzın, etinde tikeni bolmay, tek shemirshekten turadı. Eń úlkeniniń salmaǵı 10 kgǵa jetedi. Jırtqısh balıqlar qatarına kiredi. Túri qızǵısthan kelgen, semiz, awzı tumsıǵınıń astında boladı. Govarda «shoqır» formasınan góri «sevyuga» dep kóbirek atalatuǵın bayqadıq.

Sumıray – bekire tuqımlas balıq. Jırtqısh balıqlar toparına kiredi. Sumıray úlken jáne kishi bolıp bólinedi. Úlkenligi yarım metrden aslamırıq boladı. Govorda bul balıqqa baylanıstı «suw ǵuru» degen maqalda aytiladı.

Sazan (rus. sazan) – sazan kari balıqları semeystvosına kiredi. Sazan eki túrli boladı. Birinshisi sazannıń ózi, ekinshisi «sazannıń panaxanası» - erkegiye aytiladı. Bunın eti bıljıraq, dámsiz boladı. Sazan suw astı ósimlikleri bar, ásirese shalanlı jerlerde kóp boladı. Sazannıń úlkeniniń uzınlıǵı 1 metrden aslamırıq bolıp, salmaǵı 15—20 kg day boladı. Sazan dep govorda 4—5 kg nan artıqların ǵana ataydı. Al, boz rayonlarda asimlıqqa jarasa „sazan“ atalına beredi.

Aq shabaq – ortasha salmaǵı 2—2,5 kg boladı. Balıqshılıq kásibindegi eń áhmiyetli balıqlardıń biri. Aq shabaq tenizde de, dáryada da boladı. Uwıldıırıq shasharda dushshı suw bar jerlerge órlep kelip shashadı. Kóbinese óndiriste duzlaw menen qatar konserva da isleydi. Govorda „tıran shabaq“ dep te ataydı. „Aq shabaq“ dep irisine aytiladı.

Súwen (rus. usach) – iri balıqlar qatarına kirip, jırtqısh emesler semeystvosına jatadı. Súwenniń eti mazalı, semiz, eti tıǵız boladı. Sonlıqtan bunıń óndirislik áhmiyeti zor. Balıqshılar bunı «sıpayı balıq» dep te ataydı. Súwenniń govorda mınaday atamaları bar: „Panaqanı súwen“ bası úlken, eti mazasız boladı, uwıldıırıq shashıp azıp júrgen waqtı boladı. Bul tuwralı maǵlıwmattı (Osmanov S.) [10: 19-22] kóriwge boladı. „Qayza“ (Turkestanskiy usach) súwenniń bir túri. Bunıń eti mazasız, túri sarǵısh, eti bıljıraq boladı. „Kayaz“ dep qazaq tilinde súwenniń ózine [7:108] aytiladı, al túrkmen tiliniń geybir govorlarında „seuon“ souden [2], govorda bunnan basqa da súwenniń bir turine «utku» dep aytiladı. Bul súwenniń kishilew, mazalı túrine aytiladı.

Torta – (rus. vobla). Bul balıqtıń mayda túrlerine jatadı. Torta jırtqısh emes balıqlar toparına kiredi. Forması sazańǵa uqsanǵan bolıp, karp balıqlarınıń semeystvosına kiredi. Torta túrlerine qaray: aq torta, qızıl qanat torta (krasnoperka), kókmoyın torta (yaz) bolıp bólinedi.

Bulardan basqa govorda „qara torta“ degeni de bar, ol kóldiń suwınıń qara bolıwına túri qara bolıp, sonnan „qara torta“ atalǵan.

J.Dosqaraev joqaridaǵı miynetinde qaraqalpaqta «Qızılköz» dep (2, 107) atalatuǵının kórsetken. Bunday ataw govorda ushıraspaydı.

Aq marqa — jırtqısh baliqlar qatarına jatadı. Aq marqanın uzınlıǵı 80 sm dey, awırılıǵı 5 kg ǵa jetedi. Házirgi awlanıp júrgen aq marqanın ortasha salmaǵı 3-4 kg, qabırshaǵı aqshıl boladı. Tikenı qattı iri bolıp, eti mazalı baliqlar qatarına jatadı. Govorda «Aqmarqa» yamasa «kóǵjon» dep te ataydı. Kóǵjonnıń astıńǵı qalashı hám quyrıǵı qızıl boladı. Jergilikli xalıqtıń «Kóǵjon», «kóktorta», «erni qızıl» dep atalatuǵının (Nikolskiy) [9: 86] kórsetedi. Bunday dep atalatuǵın ádebiy shıǵarmalarda suwda kóǵjon baliqtay júziletuǵının biletuǵın edin ǵoy [14, 118]. Ózbek tili Xorezm govorında «marqa» [1], ázerbayjan tilinde «aǵ baliǵ» [16] delinedi.

Qarakóz (rus. beloglazka). Bul da óndirislik áhmiyeti bar baliqlar qatarına kiredi. Bul semiz, maylı baliq. Kishi baliqlar qatarına jatadı. Ortasha uzınlıǵı 25-30 sm boladı. „Aq kóz shabaq“ dep (Rashkevich) [11:169] naduris awdarılǵan. Qarakóz jónindegi tolıǵıraq pikirdi (Tleuov) [15:52].

Qılısh baliq (rus. chexon). Bul baliqtıń bawırı qılıshtıń júzindey boladı. Ózi kishkene bolsa da tikenı kóp boladı. Govorda „qılısh shabaq, qılısh baliq“ dep túrlishe aytilatuǵın bayqaladı. Bul baliq kazaq tilinde „qılısh baliq shekan, shexan“ (Dosqaraev) [7:108]. Xorezm govorlarında „Qılıch baliq“, (Abdullaeva) [1:118] ázerbayjan tiliide „gılıch baliǵ“ (Shiraliyev) [16:107] atalatuǵınlıqları kórsetilgen.

Taban baliq (tabam baliq) (rus. karas). Sırtqı forması jaǵınan sazangá uqsasǵan menen sazannan tompaq boladı. Taban baliq ekige bólinedi. Qabırshaǵı irisi hám qabırshaǵı maydası boladı.

Balıqtıń bir atası — taban baliq,

Júrmeydi qamışlasa shaban baliq.

Shamay „shamaya“ (rus. shemaya) — mayda baliqlarǵa kiredi. Tikenekli, júdá semiz boladı. Baliqshılardıń aytıwına qaraǵanda bul baliq Ushan teńizge (tereń suwǵa) ketip te toparlasıp júretuǵın qusaydı. Bul jırtqısh baliqlar toparına kirmeydi. Govorda „may baliq“ depte ataydı. Nikolskiy [9:107] qaraqalpaqsha „jumır“, „Shemeyke“ dep atalatuǵının kórsetedi.

Sıla (rus. sudak). Jırtqısh baliq. N.Bergtiń [5] klassifikaciyası boyınsha okun baliqları semeystvosına jatadı. Teńizde de, dáryada di kóplep ushıraydı. Qabırshaǵı iri, tikenekli, iyittiń tisindey ayqasqan tisi boladı. Sonlıqtan govorda „tisli“ dep te ataydı. Ázerbayjai tilinde „dishdi baliǵ“ (Shiraliyev) [16:339] dep ataladı.

Alabuǵa (rus. Okun) Bul baliqtıń barlıq jeri ala boladı. Etinde súyek bolǵan menen tikenı bolmaydı. Túri sılaǵa usaǵan bolıp, qalashları qızıl, qabırshaǵı tikenektey boladı... Alabuǵaday tirıya berme...

İlaqa (rus. som). Jırtqısh baliq. Iri ilaqaqlar túrli baliqlar, quslar hám suwda jasaytuǵın sýt emiziwshiler menen de awqatlanadı.

Balıqtıń bir atası ilaqa baliq,

Basında aydarı bar baqa baliq.

Govorda ilaqanıń „ılapish“, onnan kishilerin „meshel“, „qarameshel“ jergilikli ruslar tilinde sudochnik, al eń úlkenlerin „jayın“ dep te ataydı. İlaqa-súyegi az baliqlarǵa kiredi. Bul baliqtı qazaq tilinde „laqa“ [7:106] (laqaqa baliq jayın), (Abdullaev) [1:117]. Türkmen govorlarında „lakga“ (Arazkuleev) [2:197] formalarında aytiladı.

Shortan (rus. shuka) bul da jırtqısh baliqlar qatarına jatadı. Shortan eki túrli boladı. Tenizdegileri (sarı shortan), kóldegileri (kara shortan) delinedi. Bul da óndiriste paydalanılıp, konserva tayarlanıladı.

1. Shortan baliq haqqında xalıq awzında mınaday legandalar bar.

Qaraqalpaqlar Xiywa xanına baliqtı jiberip turǵan. Xan Aral teńizindegi baliqlardı kórip qaytıwǵa shorisın jibergen, Xiywaǵa burın „shortan“ aparılmaǵan eken. Shorı bul baliqtı kórip hayran (tań) qaladı. Sonlıqtan „shortań“, „shorı tań qaldı“ degennen keyin kelip shıqtı degen pikirdi informatorlar beredi. Usı pikirdi ilimiy xızmetker Irınazar Jolibekovta [8] tastıyıqlaydı.

2. Xiywadan baliq satıp alıp ketiw ushın sawdagerler keledi. Karakalpaqlar usı shortan baliqtı maqtadı, sodan sawdagerler aytqan deydi: „Shortanıń jaqsı bolsa Xiywaǵa barmaspedin dep. Shortan baliq tuwralı usınday maǵlıwmatlar bar.

Bul baliqtıń atına baylanıslı pikirler, álbette bul pikirlerdin durisligin qarastırıp kóriw kerek, álbette bular xalıq etimologiyası.

Toqı baliq (rus. losos). Bul óndiris ushın júdá paydalı. Aralda onsha kóp ushıraspaydı. Eti semiz boladı. Ortasha salmaǵı 10 kg boladı. Bul baliq Aralǵa basqa jaqtan ákelip jiberilgen. Jırtqısh emes baliqlarǵa kiredi.

Tıran — baliqtıń mayda túrlerine jatadı. Bul aq shabaqqa júdá uqsas boladı. Óndirislik áhmiyeti bar. Nikolskiydin [9:85] kórsetiwinde torta (vobla) menen shabaqtıń (lesh) qospasınan payda bolatuǵınlıǵın kórsetedi. Durısında da tájiriybeli baliqshı bolmasa bulardı bir-birinen ajratıw qıyın. Govorda „tıran“, „tıran shabaq“, „beloglazka“, „chernoglazka“ dep aralastırıp aytıla beredi.

Quritqa baliq — baliqtıń mayda túrlerine yaǵnıy shabaq tárizli baliqlarǵa kiredi. Sonlıqtan govorda ulıwma „shabaq“ atı menen júredi.

Balıqtıń bir atası quritqa baliq,

Belgili bolǵan eken jurtqa baliq.

Börge (qara börge) — sazannıń kishkene túri. Govorda bunı „börge“, „qara börge“, „mónqe“ dep te ataydı. Bular kóbine kóldegi suwlarda kóp boladı. Qaraqalpaq tilinde „qara burge“ dep ataladı dep Dosqaraev [7:110] kórsetedi. Bul jerde qazaq tiliniń geybir govorlarında aytilatuǵın atamanı qaraqalpaq tili menen shatastırsa kerek.

Qumır (qumır baliq). Govorda baliqqa baylanıslı atama ushırasadı. Bul baliqtıń túri emes. Aq shabaqtıń, sazannıń eń semiz, jaqsılardıń usılay ataydı.

Qaraqalpaqstan aymaǵına qazaq xalıqınıń urıw hám qawimleri Sheybaniy xannıń Orta Aziyanı jawlap algannan keyin XII ásirlerde kóshpeli ózbek hám qaraqalpaq qawimleri menen birge bul jerlerge kelip qonıs basadı. Qubla Aral átiraplarında bir neshe ásirlerden berli qonısas ózbek, qaraqalpaq hám türkmen xalıqınıń wákilleri menen qonısas jasap, turmıs keshirip keledi. Uzaq waqt dawamında bul xalıqlar menen tıǵız qarım-qatnasta jasawı nátiyjesinde bul jerdegi qazaqlardıń tilinde qazaq ádebiy tili, sonday-aq, Qazaqstannıń aymaqları, hátte Qaraqalpaqstannıń basqa rayonlarında jasawshı qazaqlardan ózgeshe bolǵan tillik belgiler qalıplesken. Bul jerdegi qazaqlardıń tiline ózbek, qaraqalpaq tilleriniń tási, ásirese sońǵı waqıtları kóbirek ózbek tiliniń tási bayqaladı. Bul jaǵday kishi jastaǵı mektep oqıwshıları tilinde, sonday-aq qala orayında jasawshı qazaqlardıń tilinde ushırasadı. Al, tálim qazaq tilinde alıp barılatuǵın mektepleri bar awıllıq jerlerde hám úlken jastaǵı qazaqlardıń tilinde qazaq ádebiy tiliniń normaları jaqsı saqlanǵan.

Xalıqtıń awızeki sóylew tilindegi materiallardı ádebiy tilde zárúrli jerinde orınlı paydalanıw, izertlengen sóylesimdegi qazaqlar tilindegi fonetika-morfologiyalıq hám leksikalıq ózgesheliklerdi hár tárepleme úyreniw — qazaq xalıqınıń ulıwma sóz baylıǵın, onıń ádebiy tilge qatnasın belgilew ushın da paydalı.

Juwmalaştırıp aytqanda, jergilikli tildin materialları qazaq ádebiy tili ushın bay maǵlıwmatlar beriw menen birge, onıń rawajlanıwında oǵada áhmiyetli derek bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Abdullaev F.A. Xorazm shevalari. – Toshkent: 1961. 118-b.
2. Arazkuliev S. Karagalpıstan ASSRiniń Dörtkúl rayonındaki türkmen gepleshikleri. – Ashgabat: 1961. 197-b.

3. Aralbaev J. Qaraqalpaq tili dialektleriniń geypara máseleleri. // Qızıl Qaraqalpaqstan gazetasi, 22-avgust 1947.
4. Berg L. Aralskoe more, 1908; Nikolskiy G.V. Rıbı Aralskogo morya, 1940; Doskaraev J. Aral, Kaspiy balıkshılarınıń tilindegi professionalıq leksikanıń materialları // Vopr. istoriya i dialekt. Kazaxsk. yazıka. Bıp. I, Alma-ata: 1958; Barxanskova B.M., Pavlovskaya L.P., Osmanov S.O., Reymov P.,
5. Berg L.S. Rıbı presnix vod SSSR i sopredelnıx stran. T.2. 1949.
6. Berdimuratov E. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika. – Nókis:1 964. 92-94-b.; Belskaya Ė.M., İlġababaev K. Tábiyattanıw 4-klass. – Nókis: 1962; Rashkeich N.A. Qaraqalpaqstai sharayatında tábiyǵatqa zoologiyalıq ekskursiyalar. Biologiya muǵallimleri ushın kollaıba. – Nókis: 1952. 165-172-b.
7. Doskaraev J. Materialı professionalnoy leksiki v yazıke aralskix i kaspiyskix rıbakov // Voprosı istorii dialektologii kazaxskogo yazıka. Vip. 1. -Almatı: 1958. – S. 108.
8. Jolıbekov Írisnazar, ilimiy xızmetker.
9. Nikolskiy G.V. Rıbı Aralskogo morya. 1940. – S. 85.
10. Osmanov S.O. Parazitofauna Aralskogo usacha // Vestnik KKF AN UzSSSR. – Nukus: 1961. – S. 19-22.
11. Rashkevich N.A. Zoologicheskaya ekskursiya v prirodu v usloviyax karakalpakii. – Nukus: 1962. – S. 169.
12. Sedov V.V. Vodoemı Nizovev Amu-Dari. – Nukus: 1963. – S. 12-72.
13. Seytov O. Qaraqalpaq tilinde balıqshılıq kásibine baylanısı leksika // Jas Leniishich gazetasi, 42, 19-may 1962 hám 56, 13-iyul 1962.
14. Sultanov K. Aqdárya roman. – Nókis: 1962. 12-b.
15. Tleuov R. Razvitie Aralskoy beloglazki // Vestnik KKFAN UzSSSR. –Nukus: 1962. – S. 52.
16. Shiraliyev M.Sh. Azárbaychan dialektoloki asınıń asaları. – Bakı: 1962. 339-b.

РЕЗЬЮМЕ. Мақоллада Қарақалпақстан Республикасының Моңғолия мен Қытай биле балиқ оулау биле ботлиқ касбий ишлар хақида соʻз борди. Қозоқ тилиниń турли шеваларини лингво-географик јihatдан оʻрганish муаммоси hozirgacha eng dolzarb masala boʻlib qolmoqda. Bu holat tadqiqotchilarga Qoʻngʻirot hududida yashovchi qozoqlarning leksik dialektologiyasini lingvo-geografik usulda oʻrganishning katta ahamiyatini eʼtirof etish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются профессии, связанные с рыболовством, на языке казахского народа в Муйнакском и Кунградском районах Каракалпакстана. Проблема изучения различных диалектов казахского языка в лингвогеографическом аспекте до сих пор остается наиболее актуальной. Данное обстоятельство позволяет исследователям признать большую значимость изучения лексической диалектологии казахов, населяющих Кунградский район, лингвогеографическим методом.

SUMMARY. The article deals with professionalisms connected with fishing in the language of the Kazakh people in Muinak and Kungrad regions of Karakalpakstan. The problem of study of various dialects of the Kazakh language in the lingua-geographic aspect is still the most current one. This circumstance allows the researches to admit a big significance of study of the lexical dialectology of the Kazakhs inhabiting the Kungrad area by the lingua-geographic method.

QARAQALPAQ TILINDE SÍPAYÍLIQTIŇ QARATPA AǴZALAR ARQALÍ BILDIRILIWI

A.J.Matjanova – tayanish doktorant

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

Tayanch soʻzlar: xushmuomalalik maʼnosi, undalmalar, qorindashlik atamaları, sintaktik vositalar.

Ключевые слова: значение вежливости, обращение, термины родства, синтаксические приемы.

Key words: meaning of politeness, address, kinship terms, syntactic devices.

Biz qarım-qatnas waqtında tınlawshını yamasa kópshilik adamlardı ózimizge qaratıw ushın, tınlawshınıń názerin ózimizge awdarıw maqsetinde belgili bir tillik birliklerdi qollanamız. Ádette hár bir adam óziniń tárbıyasınan, ádebini, mádeniyatınan kelip shıǵıp áy, háy, yaw sıyaqlı sózlerdi qollanbastan, qarım-qatnasta étiketlik til birliklerin qollanıwǵa tırsadı. Kúndelikli turmista tanıs hám biytanı, áǵayın-tuwısqan, shańaraq aǵzalarımız, dos-yaranlar, klasslas, qásiplesler menen sóylesemiz. Kópshilik jaǵdayda ekinshi adamǵa jaǵımlı tásir etkimiz, oǵan sıpayılıq, húrmet kórsetkimiz keledi. Bunday qarım-qatnas til biliminde ayrıqsha sózlerdiń bir toparı retinde qaralatıwın qaratpa sózler arqalı ámelge asırıladı. Sintaksiste gáptiń tiykarǵı bólegi wazıypasın atqarmaytuǵın, biraq gáptiń mazmunına ózine tán máni qosatuǵın, gáp mánisin qosımsha mazmun menen bayıtatuǵın bólek-qaratpa aǵzalar. Sóylewde sıpayılıq qaratpa aǵzalar arqalı da bildiriledi.

Sóylewshiniń sózi qaratılǵan adam yamasa basqa bir predmetti, qubılıslardı bildiretuǵın sózlerge gáptiń qaratpa aǵzaları delinedi [6:224]. Hár bir tilde qaratpa aǵzaların belgili bir sisteması bar. Olar sol xalıqtıń óz ózgesheligine, mádeniyatına, dúnyatanıwına, shuǵıllanatuǵın kásibine, dinine hám t.b. baylanısı qalıpsken. Hár tildegi qaratpalardıń óziniń ózgesheligi, qollanıw ornı bar. Hár qanday tildegi qaratpalar eń ald menen adresatıń kewlin awdarıw, ekinshiden, onıń menen baylanıs ornatiw, úshinshiden, sociallıq ózgesheligin, belgisin kórsetiw, túrtinshiden, konnatativlik xızmet atqaradı [7:61]. Qaratpa aǵzalar gáp penen grammatikalıq baylanısqa túspeydi. Qaraqalpaq tilinde bunday wazıypanı adam atları, tuwısqanlıq, jaqınlıq, doslıq qarım-qatnastı bildiriwshi sózler menen qatar, adamnıń sociallıq jaǵdayına katnashı emociyalıq tásir kúshli túrli til birlikleri atqaradı.

Qaratpa aǵzalar sóylewde tiykarǵı orın tutadı. Qaraqalpaq tilinde qaratpa aǵzalar tınlawshıǵa múrátat, shaqırıq sóylewshiniń túrli modal múnásibetleri menen bir qatarda, sıpayılıq mánisin bildiriwge de xızmet qıladı. Bazı bir sózler yashullı, jası úlken, otaǵası, aqsaqal jaqsı qız, jaqsı jigít qayta aǵza mánisinde húrmet, sıpayılıqtı bildirse, ázizim, súyiklim, balajanıw, perishtem, qaraǵım, shıraǵım tarlanım, bawırım, aquday sıyaqlı sózler sıpayılıq penen birge shin júreken bildirilgen erkeletiw, jaqsı kóriwdi, ózine jaqın alıwdı bildiredi. Misalı, Ayse bawırım, eger Ospandı óz aǵańday kórip, keńeslerin eki etpey tınlasań qor bolmasań (G.Esemuratova, 93-b). Durıs aytasız, otaǵası. (Sh.Seytov, 153-b). Aquday-aw, asıqpa, ele oqıysań. Ayaǵıń da táwir bolıp ketedi (A.Turekeeva, 110-b). Aqsaqal, taǵdırdıń isine ilaj joq, qudaǵaydan ayrılıp qaldıq (G.Esemuratova, 108-b). Qaraqalpaq xalıqınıń úrp-ádet dástúrinde sıpayılıq, húrmet tek jası úlken adamlarǵa ǵana kórsetilip qoymastan, jası kishilerge qarata da bildiriledi. Qaraqalpaq tilinde jası úlkenler tárepinen jas kishige múrátat etkende erkeletiw, ózine jaqın alıw mánisinde *qaraǵım*, *shıraǵım* sózleri de qaratpa aǵza xızmetinde qollanıw sıpayılıq máni bildiredi. N.Ualıev: “Shıraǵım, qaraǵım, shıraq, qarında, isishek, áǵay, apay, atay, ájeý tarızlı qaratpa sózler úlken menen kishiniń ortasındaǵı sıylasıqtı bildiredi” [Ualıev N.: 104] -degen edi. B.Tamaeva da: «Qaraǵım, shıraǵım, qalqam sózlerinde ádep penen birge húrmet semantikasi da bildirilgenligin aytadı» [4:13]. Dástúrge bola, birinshi náwbette kekse adamlarǵa húrmet kórsetiw ádetke aylanǵan, al bul sózler jası úlkenniń jası kishige qarata húrmetin bildiredi. Misalı, Ayımgúljan, juwırıp Nurlibekti úyinen shaqırıp kel, *shıraǵım* (T.Qayıpbergenov, 305-b). Óziń saw bolsań, ele bunnan da zor sátiyin, pashshayıardan kiyemen-ǵo, *qaraǵım* (G.Esemuratova, 126).